[ЗАДАЧА ДОМОВА]

(Подія з XVI століття)

I

Смутно та тяжко стане нам, коли поглянем в нашій історії на шіснадцяте столітє, коли перечитаєм і переймем усьо, що там писано, коли собі у нашій уяві виобразимо усі кріваві події, яких там дуже богато, безчисленне множество приходить. Велику правду сказано, що руська історія з того часу писана кров'ю, як у старину Драконові права. Та й справді правительство польське запечатувало кожде своє право, видане напротив козацтва, кожду унію кровію так своїх, як і козаків. Нелюдська строгість, немилосердне обходженє ся з козацтвом побудило цілий нарід до відчаянної борби о свободу, о независимість. Війни тії, званії в історії козацькими, тревали цілих півтораста літ і хоч не поліпшили в політичнім взгляді долі України, але такий був то появ єдиний в тім часі житя народнього, був то знак, що національність руська, помимо довголітньої нужди і недолі, не замерла, що ще нарід не стратив почутя независимости. Погляньмо на тогдашній образ нашого народу, виобразьмо собі єго терпіня, а певне з очий наших не єдна сльоза сплине. Магнати польські утискали нарід всілякими способами, старалися позбавити го усього, що дістали в спадщині від вітців своїх, старалися затерти в нім наветь і пам'ять, і згадку о щасливійших літах, о панованю руських князів, а щонайбільше правительство, за намовою єзуїтів, тої загуби не єдної держави, котра також і Польщу підкопала і обалила. Була пословиця у давній Німеччині, що горе краєви, де дитина панує, але, справді, ще більше нещастє спадає на край, де духовенство рядить, або ся до правленя мішає! Доказ того ясний, як сонце, видимо на Польщи. Порівнявши стан краю за Степана Баторого а Жигмонта Старого, увидимо напевне, скілько користи могло принести для Польщи неслуханє єзуїтів і залишенє навертати православних русинів на унію. Ще більше лиха, ніж магнати та єзуїти, наробили такії, котрих за яку-небудь заслугу, або й такий, сли вміли ся добре якому магнатови підлизати, на

якийсь час ставляно на єднім або кількох селах, яко дотихчасових дідичів. Тії не знаючи сами, доки ся держать на своїй посаді, старалися в якнайкоротшім часі збогатіти і зібрати якнайбільше гроший. Не обходило їх добро народа, повіреного їм під опіку, але добро власне. Они здирали бідних селян і так уже убогих, мучили, катували, збиткувалися, а ніхто не міг їм нічого зробити. Смутно вдалися нашому народови у тямку такі полупанки, що часто наветь такий із руського роду походили, а руську кров на всі заставки пили. Їм особливо найбільше помагали і разом найбільше лиха робили народови економи, звичайно перекиньчики, недоляшки і такі інші, котрі нашому народови найсмутнійше в тямку вдалися. Спишімо ж тепер образ такого "окомана", як звичайно люде тих кровопийців звали, бо і в нашім оповіданю буде нам такий чоловік приходити. Є то дуже звичайним появом на світі, що чоловік гідний, що є переконаний, що він щось значить, не стараєся додавати собі поваги, але, противно, такий, що чує, що сам у собі нічого не значить, що не має ніякої вартости, що є, можна сказати, бездушнов машинов, котров кождий дужчий може орудувати, такий чоловік стараєся надати собі якнайбільше поваги і ціни, котрої сам не має, найбільшу вагу кладе на тото, щоби його люде за щось мали, шоби перед ним шапкували, хоч сам знає, що того не варт. А най-но ся найде хто такий, розумієся із нижчої класи, щоби йому не кланявся, або що таке, то най буде і брат рідний, то ся буде мстити і не перестане, доки чоловіка зовсім не запропастить. Такого чоловіка зараз вам у другім відділі приведемо і дальше скажемо о таких людьох, щоб докінчити партрет окомана.

II

Тихо пливе болотяними берегами та глубокими ярами ріка Случ, — на всхід степ широкий та безконечний, мов зелене трав’яне море, — де-де понад рікою розтягаються широкі пласти зеленого лепеху та татарського зіля, понад водою тростина хитаєся та шелестить, а декуда поодинокі верби, або лозові корчі хиляють свої тонкі віти на воду, мовби ся приглядали самим собі у зеркалі. Часами тілько зашелестить трава та очерет, переимчиться полохливий сайгак або лис, оглядаючися, подабуляє вдаль. Часом сполоханий деркач або куропатва перхне,

б’ючися по боках крилами, а тут же над єї головою важиться вгорі сірий степовий орев. Образ се великий, поважний та нескінчений, дивись, диви, та й не надивишся, любуйся, чудуйся, та й не налюбуєшся. Поступивши кілька верст горі рікою, береги ріки стаються щораз вищими, у ярах стрим'ять гострі обломки скал, очерети та болота никнуть, а натомість, чимраз більше видко дерев, ростучих понад берегом ріки. Тут вам і село, на горбку, на високій скалі білієся панський двір, а на долині круг нього усілякі забудованя, огороджені високим отерненим плотом. Погляньмо тепер на другу, можно сказати, часть, на образ більше нам рідний, на селянські хати. Що за образ роздираючий серце і витискаючий сльози передставиться нашим очем! Здаєся, що хто б хотів увидіти образ нужди, недолі і гризоти, міг би го не деінде, як ту шукати і найти. Нарід нужденний, худий, кождий, мов би з хреста знятий, діти голі майже, босі, чорні, бігають без усякого дозору, ростуть, як дичка у лісі, нікого нічо не обходять, доки не доростуть до того віку, щоби мож їх було уживати до якої-небудь роботи, ци то на панськім лані, ци на толоці за панськов худобов. Така то доля кождого чоловіка на селі, котрий родився, виріс і постарівся у біді, нужді і у тяжкій праци. Не знає він ні о чім, о чім каждий чоловік знати повинен, хиба дещо троха о бозї та о своєй нужді. Поглядаючи на тутешних людей, висхлих, як скіпи на грядах, нужденних і обдертих, насуваєся нам на гадку образ машини, що працює від часу, як її зроблено доти, доки ся не попсує і не пійде у піч, щоби свому властительови зробити остатню прислугу, загріти своїм-таки огньом. Єсли порівняємо образ тутешних хат з панськими стайнями, то мусимо судорожно здригнутися, що ту чоловік, образ божий, мешкає гірше, у більшій поневірці, як панська скотина! Хати тії даються порівняти — ні, з нічим, здаєся, не дадуться порівняти, хиба з пустками, що уже по кілька літ стоять незамешкані і у котрих тільки дощі, вітри та звірята довільно господарять, де борше мож би гадати, що в'ються купи холодного гадя, як, що там мешкають люде! — Такий самий образ представляє нам і поле селян, що по найбільшій части бур'янами та будяками заросле, а по нім блудить ніворотом голодна, суха та нужденна худоба без пастуха, без усього — самопас.

От вам і образ тої хорошої та цвітучої давними часами України, от вам копія серце роздираюча! Перед єднов хатов, що майже нічим не відличалася від других, тілько тим, що була менша і попідпирана якимись спорохнілими колами, обдерта, — городець без оплота, стояла купка людей, таких, як-єсьмо недавно їх описали. Стояли они, як тих купка овець переполоханих від вовка, оглядаючися боязко на всі сторони і тихо щось шепчучи. Межи ними із боку стоїть собі молодий, може з двадцятьлітний парубок, званий звичайно Федором. Був то собі парень, як дуб, зовсім неподібний до других селян, хоч-таки видко було і на нім, що до праці рук не щадив. Чоло єго було понуре і завше захмурене, сміх ніколи не роз’яснив єго лиця, якась глубока задума осіла на єго чолі, око єго понуро гляділо навкруги і блискало якимсь огньом, що не кождий міг ся ему спротивити. Цікаво прислухувався він тепер розмові, котру шепчучи меже собою провадило кількох селян. Поволи зачалося щораз більше сходити, і відвага зачала поволи вступати в розмавляючих, і розмова зачалася голосно провадити. Прислухаймося і ми тій розмові, може з неї учуєм що такого, що нам дальше буде потрібно знати.

— Ну, тож ви, куме, напевно повідаєте, що Наливайко вибраний на гетьмана?

— Та же вже не як. Весь нарід на нього тілько глядить, за нього ся молить, від нього помочи виглядає.

— А я знов чув, що хтіли січові запорожці вибрати свого кошового Івана Лободу на гетьмана.

— Та так, але старий відказався того тягару, мовлячи, що се на єго плечі завеликии тягар, що молодий борше вспіє булаву носити собі на славу, а народови на добро та на щастє.

— Отже, то ми чоловік, най му бог дасть ще довгі літа прожити!

— Єму та й і Наливайці нам на добро, а усім врагам на безголов є!

— Амінь! — доказав Федір і на єго лице виступив якийсь горачковий рум янець, око му запалало — всі зглянулися на нього.

—Тс! — шепнув хтось, — не виїжджайте з такими річами, бо могли би де панські посіпаки засісти та й підслухати, знаєте — нещастє.

— Ет, іди до гаспедової матери з своїми панами! Мать би їм усім замордувало! — розлютувався понурий Федір. — Говоріть, люде добрі, дальше, я рад вас слухати, говоріть, не бійтеся нічого.

Позвольте, що на тім урвем на часинку нитку нашого оповіданя і скажем дещо о Федорі.

III

В часах, якії-сьмо на початку описали, у тім общім замішаню, де магнати та єзуїти рядили, не був то рідкий випадок найти якого-небудь чоловіка, щоб не знав був сказати, як ся властиво називає, звідки походить, хто му отець або мати. Такі нещасливі діти, котрі у своїм віку не дізнали стараня родичей, їх троскливої опіки, не чули їх солодких слів, їх науки і наказу, жили і виростали правдиво чудом божим, валяючися де попідтиню, доки або не найшли якого милосердного чоловіка, що їх приняв до себе, або доки не виросли до того степене, що могли бути уживаними до якої роботи, а тогди перший-ліпший пан брав їх без усілякої церемонії до себе, звичайне, кождий озьме, що му дармо даси, запрягали їх до роботи і уживали доти, доки могли з них мати якийсь пожиток, доки чоловік не стеряв усіх своїх сил при тяжкій праци, а тогди, на старість, не потребуючи го до ні до чого, виганяли геть та й ще й собаками цькували. От вам ще єдна душу роздираюча сцена з великого образу нужди, недолі і горя нашого в шіснадцятім столітю!

До тої самої групи належав і наш Федір, котрого ми в попереднім розділі пізнали. Не знав він, хто був його вітцьом, а хто матір’ю, не знав і не мав у світі жадного ближчого, як бога, — але ж бо повідають: бог

високо, приятеля нема, родичів нема, або хто знає, де ся обертають, а бідному сироті вітер завше в очи віє, завше єму горе, біда не попускаєся єго ніколи. Не знав Федір нічого певного о своїх молодих літах сказати, тілько люде знали і повідали, що перед десятьма літами прийшло до села босе, голе і простоволосе хлоп’я, валялося довго по селу, хто хтів, то ся збиткував та знущав — травлено го собаками, видрулювано за двері, а особливо панський панич, в єдних літ із сиротиною, найбільше ся над ним пакостив. Наконець змилувався єден старенький чоловік, що жив у тій власне хатині, що ще й доси у ней наш Федір живе, та й взяв бідне хлоп’я до себе. Той чоловік був собі теж одинокий, без брата і свата, без родини і жінки, нич не в’язало го до світа. Взявши хлоп’я, він зачав єго виховувати не так, як другі вітці виховують власні діти, але так, як повідають у приказці: хто свого не має, той уміє чуже шанувати. Та й старий козак, бувший осавул під гетьманами Ружинським та Косинським, виховував Федора на доброго козака, вправляв го завчасу до зброї і в серце його впоював ненависть против усякої тиранії. Глубоко врилися у єго серце всі оповіданя старого про Шаха, Підкову, Скалозуба та Байду і Дашкевича. Він з цілого серця зненавидів тяжке правительство польське і опирався двірським посіпакам, і заступався не раз за цілу громаду, хоч би і перед самим паном. Тож і усі люде, видячи в нім свого оборонителя, полюбили єго дуже і старалися єму взаїмно відплачуватись, боронячи й єго від панських гайдуків та окомонів. Робив і він панщину, так, як другі, але не давав за що-будь обидити себе нікому і кождому сміло поставив ся в очи, і в такім часі світили му ся очи і брови насувалися ще нижче. Недовго тішився єго старий опікун своїм Федором, умер, проживши дев’ятьдесять літ і лишивши Федорови в спадщині хатину, кавалок поля необробленого і козацьку збрую. Здає ми ся, що-сьмо досить уже сказали о Федорі, для того час би нам повернути уже знов на улицю до розмовляючих людей. Розмова провадилася дальше звичайним способом о Наливайці, і наконець Федір повідає: "Люде добрі, ми тут говоримо о Наливайці та молимося за нього, але я би гадав, що треба би радше і з нашого села єму якусь поміч прислати, бо, знаєте, бог високо, з неба рукою не дасть нічого, аби ся до нього не знати як молив, але конче тре ся самому старати, аби собі помочи". — "О господи, отче милосердний, дякую ти, що-сь ми дав такого сина!" проказала назаді за людьми стара

згорблена жебрачка, що пе[ре]д хвилею, як люде розмовляли, приволоклася о палици і прислухувалася з особлившою увагою кождому слову, котре сказав Федір. Тепер усіх очи обернулися на ню — Федорови серце якось живо зачало бити у груду на той вид старушки, котра так добродушно гляділа на нього, що він сам не знав, що ся з ним діє. "А хто ж ваш син, ци є він може ту, бабусю, що за нього богу дякуєте?" спитав старушки. — "Федю мій, Федуню, сину мій, богу дякую, що ще мої очи перед самов смертев тя увиділи!" прошептала старушка.

Не будем довго описувати, яка була стріча сина з матір’ю, але скажем тілько, що Федір о всім забув, о всій біді, яку перебув, у нього перед очима і в души не було нічого, лиш мати та й мати. Прото, умовившися з людьми, що на означений час дадуть му з десяток добрих хлопаків і він приймеся провадити їх до Чигрина, де тогди сидів Наливайко, попрощав їх і занявся лише матір’ю, котра сама, не щоби го здержувала, але намавляла іти на війну і мститися на ляхах кривд руського народу. Розказала єму також на розум, що ся з ним стало в єго молодости і грясть тої мови була майже от така: она була жінкою панського окомона, але же той її дуже часто бив і же не могла стерпіти, як він знущався над хрещеним народом, як обходився гірше, як з собаками, з тими, з-помеже котрих сам походив, тож она з ним, себто з Федором утікла в світ за очи. Хлопчина мав уже зо п'ять літ, як она заслабла, а він в тім часі десь від неї подівся, і відтогди не виділа го аж дотепер. Ледве того доказала, коли втім двері створилися і до хати війшов окружений досить спорим числом гайдуків старий панський окомон.

IV

Чоловік, що власне до Федорової хати війшов, був середнього росту, сивий, — літ може зо шістьдесяти. Очи єго, малі і глубоко западені, грізно блискали на селян і були пострахом усіх. Був то справдешний тип окомона такого, якого-сьмо почасти намалювали недавно. Для селян і усіх нижчих страшний, жостокий і безмилосердний, перед паном і кождим вищим від себе потульний, тихий та смирненечкий: в ухо би-сь го

вложив. Сли яка біда, яке небезпеченьство му грозило, то старався викрутитись якнайсправнійше; жадне средство не було для нього застрашне, жадна ціль завелика. Упадок єго товариша був єго підвищенєм, по таких степенях старався він дійти щораз вище до панської ласки, котра у нього, як ся легко мож дорозуміти, дуже богато значила. Вихований змаленьку на панськім дворі, прив’язався він до пана, як собака, і хоч пан го і копав, як собаку, і гордів ним, він такий був вірним свому пану, що би мож назвати єдиним виятком з єго загального характеру, сли би не було тої околичности, що тая вірність доти була вірностю, доки він видів, що з неї може мати який-такий пожиток, а потому легко могла перейти в зраду. Прото не можна му і тої вірности брати за великий виступок із єго характеру!

Запитаєте запевне, пощо він приходить власне до Федорової хати, котрий, як-єсьмо го уже дещо пізнали, зовсім під взглядом характеру не був до него подібним? Але скоро поглянем на єго товариство, з котрим він війшов у хату, то сейчас пізнаєм, що не прийшов він сюда, щоби ся цілувати та побратимати, але же він мав щось іншого на цілі. Що? О тім зараз скажем троха обширнійше. Межи людьми, котрії недавно стояли на улици, находився також єден чоловік, що хоч із маленьку виріс у біді та у нужді, але скоро теперішній пан приїхав у наше село, так він зараз зачав ся усякими способами до нього приближувати, зачав ся, як то кажуть, підлизувати і незабавки дійшов до повного довір я у пана. Всьо те робив він єднаково так потайно, так укрито, що ніхто з людей і не догадувався о тім, хоч він був причинов не єдного нещастя. Тактика його була так хитро обдумана, що, хоч він, як то кажуть, був панським оком і ухом, єднако через [багато] уже літ здужав він теє укрити. Не раз бідні люде висповідались перед ним із свого горюваня, із своєї недолі, не раз давали серцю волю, говорючи та нарікаючи на тяжкий утиск і й не догадувалися, що незадовго буде о тім їх найбільший ворог, пан, знати. Річ се дивна, а зовсім проста і природна, що чоловік лютий, горячка і острий, до того дуже усіх підозріваючий, яко наш пан М., вірив завше без усякого підозріваня Опанасови Муркови (так звався той чоловік) і майже завше слухав єго ради. Опанас знав у потребі так зручно річ закрутити, що пан хотячи-не-хотячи увірив усьому, хоч му Опанас перед кількома

годинами зовсім що противного міг говорити. Здає ми ся, що ш[ановні] читателі зрозуміють тепер достаточно, з якої причини і чого вступив окомон панський з гайдуками у Федорову хату, а тепер подивімся на сцену, яка тепер відбулась у хаті. Федір з цілою любов’ю сина, котрому мати була тілько неясною та невиразною споминкою із літ дитинячих, припадав коло своєї матери, а до того належить ще додати горяче та сильне почуте національної независимости і вольности житя козацького, яке перед ним недовго малось в цілій красі розстелитись, досить, що Федір був нині, якби наново ся на світ народив, якби пробудився із тяжкого сну — Федір був щасливий! але бідний не знав, кілько ще йому тра біди зазнати, ніж добореся до того щастя, котре такими яскра. вими барвами малював собі у своєй уяві і котре недовго мало тревати. Мати єго власне що покріпилась і принялась було оповідати єму о своєм житю, коли втім, як уже знаємо, увійшов окомон. Очи єго палають якимсь зловіщим огнем, і по звичаю усіх тогдашних чиновників панських, не поздоровляючи нікого і не знимаючи шапки, іде просто до Федора, бере го за руку і грімким голосом кричить до гайдуків: "Тут він, беріть єго, змінника проклятого!" Старушка, котра майже не зауважала була, що ся стало, учувши той проражаючий голос, глипнула поза себе і широкими очима зачала ся пильно приглядати окомонови. А тим часом гайдуки уже отачають єї сина, уже хватають єго у могучії руки. А старушка глядить щораз пильнійше окомонови у очи, ціла, здаєсь, перемінилась у око і глядить — слід[и] якогось прикрого, тяжкого учутя показалися на єї жовтому, потяглому лицю, і втім, якби якимсь конвульсійним рухом, шатнула головою, тяжке: "О — боже!" вирвалося із єї груди і блудним оком поглянула по хаті. А тут уже гайдуки вхопили єї сина, що несподіваним появом нещастя, котре в єдній хвили усе єго щастє, як марний пух розвіяло, ражений, мов окаменілий, стояв, уже принялись єго в’язати. А окомон звиваєся, як коло якого найліпшого діла, і розказує якнайборше в’язати Федора, котрий стояв, неначе б усе те, що ся около нього діяло, тілько сном-меревом було. Втім нараз роздався серце роздираючий крик Федорової матери: "То мій син! То моя кров! Де його берете, проклятії кровопійці!" — "А ти, стара трупице, сиди там тихо, доки ся і до тебе не возьмемо! Свого сина не зобачиш уже більше, смерть йому буде у тюрмі, як гадюці!" одозвалися храпливії і грознії

голоси. На тії слова, мов громом ражена, зірвалася старушка, прискочила до окомона і в остатнім висилку закричала: "Проклятий, се твоє діло, я се знаю! Бери го, бери і тішся своїм ділом! Кате, людоїде, чи ти знаєш, кого ти в’яжеш, чи знаєш, чиєї смерти ти будеш причинов? Іроде, Іроде, се твій власний син, котрого ти так охотно помагаєш убивати. Чи пізнаєш ще мене, чи пізнаєш тую, котра тобі перед вівтарем присягала? Котрій ти житє затрув? Чого ж ти став, чому не йдеш помагати, борше на шибеницю підтягати або на туртури брати? Іди, іди, я ти нічого не скажу!" І старушка пхнула окомона і погорделиво смотріла на нього. Глубших психологічних студій, як мої, вимагає, щоб докладно висказати, що ся на тую [не]сподівану примову старушки діяло у серцю окомона. Гнів, встид, встекла злість і панський розказ, — всьо те поочередно перевалювалося тяжким брем'ям по єго души і страшними п’ятками націхувало єго лице. Він то синів, то червонів, то бліднів, мов крейда, не знав, за що ся взяти, що почати... Наконець рішивсь — гнів побідив, і з криком нечоловічим: "Проч, гадино!" рука єго махинально хватила за нагайку, і в тій хвили старушка з окровавленою головою лежала на земли і вилась під немилосердними ударами окомона. "Проклятє, проклятє на тебе, сліпий рабе, невільнику, скотино панська! Синку мій, Федоре, ратуй!" І на тії слова прокинувсь Федір, сильною рукою розтрутив купу гайдучні, що стояли, мов одеревілі, і вхопив окомона за руку: "Тату! Що робиш, тату? — крикнув він. — Затрув-єсь їй житє, не добивай же невинної до решти, — се моя мати! Тату мій, кате бездушний, покинь хоч під конець житя тоє гніздо зміюк, у котрому пробуваєш, покинь знущатись над народом, з котрого сам походиш, покинь ссати кров братню! Тату мій, хоч під конець свого житя направ хоч частину того зла, що-сь натворив!" — "Беріть єго, в’яжіть єго, харцизяку!" гукнув єму окомон, і знов гурма панських заушників кинулась на него. А старушка в’єсь у власній крови по земли і силуєсь устати, так дарма. Голова їй розкалічена — кров очи заливає, сили никнуть. І уже видить, що єї сина в’яжуть, уже купа гайдуків тіснійше скуплявсь около нього, —— уже беруть єї Федора, уже ведуть до панського двора, уже їх гомін на улици ся розлягає: "У льох єго, у тюрму, на тяжкії муки!" На тії слова зірвалася нещаслива із землі, остатним ви-

силком вибігла із хати з проражаючим криком: "Син мій, син мій, не дайте мого сина! Сину мій, Федоре мій, потіхо моя!!.."

І щораз тихше розлягався крик нещасливої. А серед хати кров чорна щораз густ[і]шала-тугла...

V

У тиждень по тій сцені убогий погріб посувався вечером ід маленькій сельській церковци. Окрім священника і дяка ішло тілько кількоро люда, а на їх лицях малювався виразно смуток і жаль — очи їх дико і понуро раз по раз поглядали ід панському дворови. За труною ішов Федір: погляд в його дикий, — страшний, не плаче, ні ридає, але жиласті руки сціпив сильно на груди, якби му відтам серце мало вискочити. Втім на горбі, коло панського двора показався окомон — його батько, і Федір конвульсійно затиснув п'ястуки і блискавка сверкнула в його очех: "Га, батько! Се мій батько? Ні, се не чоловік, але я мушу ся постарати, щоби з нього ставсь чоловік і — русин!"

І в тій мисли зовсім затоплений Федір пошатався дальше за труною матери ід церкві, і в короткім часі цілковита тишина залягла убоге наше село.

VI

Минає час, як вода рине, ніхто єго не вдержить, ніхто не заслинить.

І зблизився день, у котрім мав Федір з підмогою селян, з добраними сельськими молодцями відтягнути до Наливайкового обозу, щоб боротись з ворогом. Несказано тішився Федір тою хвилею, надія на неї додавала єму сили і помагала єму терпливо зносити усі противности судьби. Наветь смерть єго матери не змогла закаламутити тої радости. Тимчасом отець єго, панський окомон пильно слідив за кождим єго кроком, а то з тої причини: не знав окомон, за що і з якої причини

випущено по двох днях Федора, а коли учув, що пан має єго за невинного, почав панови широко розказувати і доводити, що Федір має наміреня для нього пагубні. Але пан, помимо правдивости того, що окомон говорив, не богато показував склонности вірити єго словам, і Федір став вольний.

Теє несказано уразило думного окомона, і він постановив собі конче переконати пана, що му вірно служить. І почав батько власного сина пильно слідити, щоб го лишень у біду втрутити, а пану, що ним гордив, приподобатися!

Вкінци надійшов день так для Федора пожаданий, день, у котрім мав він, як той птах, вирватися із тісної клітки і гуляти по просторих степах, уганяючи за врагом. У яру, над Случю, назначено було місце, де ся мала Федорова дружина зібрати, зовсім приготована для далекої дороги. Перший прибув на означене місце Федір пішо, але у козацькій збруї, котру єму старий єго опікун лишив. Яр був від села геть-геть віддалений, спочатку узький і пропадистий: стрімкі та гострі скали стриміли по боках, а де-де трапивсь тілько поміж ним зарослий клапоть землі. Карловаті дерева, корчі і бур’яни заповняли тло яру. На самій середині, поміж розложистими дубами находилась обширна поляна, а з-під коріня єдного дуба била нора студеної води. Тут було назначене місце збору. Федір, продираючися крізь гущавину, пє[ре]скакуючи через зозалини каміня, пробравсь наконець на поляну. Кілька разів здавало му ся чути шелест листя від западної сторони яру — за своїми плечима, а наветь доносив часом легкий вітерець приглушені напівшептом виречені слова. Здригнувсь Федір на саму згадку зради, але козацька кров гнеть охолола, а сильна рука хватила за рукоять шаблюки. Скропивсь студеною керничною водою, усів під дубом і якнайпильнійше почав вслухуватись у сторону, відки прийшов. Але не було уже чути нічого; спокій повернув назад у єго душу, але постановив собі бути якнайосторожнійшим. Незабавки над’їхали і товариші і почали потиху нараджуватися, куди б їм удаватися в дорогу. І поволи розмова ставалась щораз голоснійша, щораз їх більше занимала, і не счулися, як уже недалеко коло них зачалися із-за дубів, із гущавини показувати

мундури двірської служби, лакеїв і гайдуків, котрі щораз ближче підсувалися ід ним. А між козаками розмова стає щораз живійша, щораз голоснійша — і не бачать зближаючогося небезпеченьства й не прочувають біди.

VII

Федір: Ну, братці, то ми б уже були готові зовсім, тепер би нам лиш їхати.

Андрій: Що, їхати? Та то правді хороше сказано, лиш коби було на чім їхати. У нас майже у нікого коней і полики немає.

Кирило: Що з тебе, Андрію, за недогадлива голова! Хибань не знаєш, що у степу — недалеченько цілий табун коней гуляє: буде на чім по степу гуляти!

Денис: Ба, а чиї ж коні?

Кирило: Ще ліпше, як свої! Панови великої шкоди не зробимо, сли возьмемо з двадцятеро, а зрештов то буде заплата за наш труд, за нашу роботу довголітну.

Федір: Скорійш, братці, збирайтесь та ходім!

І з тим словом обернувся до виходу, коли втім увидів, що їм відворот перетятий, — що суть майже зі всіх сторон оточені. "Братці, за збрую, за рушниці сейчас! — шепнув він своїм, — погляньте, у яку ми матню забрили!" І в тій хвили уже всі козацькі рушниці звернені були на панських гайдуків і грозили щохвиля із своїх горлів плюнути їм ув очи градом олов’яних набоїв. Тимчасом, нім ще зачалася крівава пересправа, виступив окомон наперед. Очи єго палали дикою радостю, що таки на єго стало, що пану виноватого сина віддати. "Гайдамаки! — гукнув він, — змінники, піддайтеся сейчас, а ні, то в тій хвили усі трупами ляжете!" І

почервонів окомон з великої лютости. "Тату, — сказав холодно-спокійно Федір, — тату, адже ж ви русин, адже ж ви повинні-сьте м'я були поблагословити та й вирядити хорошо у дорогу, коли іде о так велике добро, як вільність цілого народа, а не кувати на мене кайдани. Тату, чи недосить вам, що-сьте ми матір убили, чи недосить вам, що сами, як собака, сидите під панським столом та лижете панову ногу, котрою він вас копає, хочете щоби й я ся до вас прилучив? Ні, тату, я, оскілько в моєй силі се стоятиме, буду старатись направити ваші гріхи і вас самих спровадити на праву дорогу. Тату, покиньте ще, поки час, юрбу тих гидких п’явок, тих перекиньчиків і ходіть із нами, ходіть до Наливайка, там вас щиро привитають ваші братя". Аж затрясся окомон з гніву на таку мову, — обернувся, коли втім вийшов наперед сам панський син, що виправився був із окомоном, щоб піймати бунтівників. Велику злість мож було відразу вичитати на єго лицю, — аж запінивсь... "Піддайтесь!" крикнув він що є моци на козаків. "Погоди троха, вражий сину, стрібуй нас узяти сам!" відгукнуло єму із товпи кілька голосів, а панич розлютований пірвав за пистоль і гримнув межи козаків. Полетіла куля ніворотами, але козацтво заворушилось, як морська хвиля, і сейчас підняли угору гаківниці і кождий узяв єдного врага на ціль. "Сам-єсь си зачав, собако, — крикнув Федір, — ми невинні тої крови, що ся ту проллє! Хлопці, огню до них!" І гримнули рушниці, а гомін рознісся по яру, а скоро дим піднісся угору, увиділи усі, як панич, скупавшись у власній крови, ще остатній раз повернувсь по земли та й — сконав.

"Бийте до псів скажених, — скрикнув окомон, але в тій хвили гримнули за другим разом козацькі ручниці і всі козаки впали на них з голими шаблями. Галас, крик, дим вистрилів, кров і ломіт галузя змішалися ув єдну дику гармонію — окомон стояв попереду, мов оглушений... "Тату, ходи з нами, тепер-єсь вільний, усі недоляшки погибли!" гукнув до нього Федір. Здригнувсь окомон на сей крик, кров му у серци закипіла. "Проклятє на тебе, проклятє та безголов’є на всіх вас!" крикнув він, як у сні.

І ще хвилю лютувала буря і замішане у яру, дим і пил закрили усьо, лиш стогнанє конаючих роздавалось серед шуму... по хвили дим щез,

порох осівся, а на сцені не було і єдної живої душі, кромі тіл побитої панської служби. А сонце власне стояло на полудни і огненним оком гляділо на усьо... і тихо стало навкруги, лиш віддалець гомонів відголос козацької пісні.

VIII

Підіймись із могили, духу праведного сина

Волі святої, духу Кравченка — гетьмана, а дума

З моєї груди сильним голосом славу рознесе,

Наливайку, о тобі! Несись, моя думо, широко

По великому світ, нехай почують далеко

Славу руського роду, нехай дізнаються люде

Про богатирство козацьке, про битви і славні побіди.

І оце широко-далеко навкруги простяглось

Рівне, як степ, побереже Дніпра-Словутиці. Мов срібна,

Довга полоса, крутячись навкруги, розлялися води*.

[1873—1874]

* На цьому автограф уривається.